

Цибульський С.І.*

ОСОБЛИВОСТІ ГЕОСТРАТЕГІЇ ДЕРЖАВ СУЧАСНОСТІ

The article deals with geostrategics as a practical component of geopolitics. In the article the peculiarities of modern geostrategics are shown, the means, used by the states in different forms for the realization of their geostrategics, are being researched.

Актуальність даної статті обумовлена загостренням протиріч між геополітичними центрами, які все більше ускладнюють сучасну міжнародну обстановку. Використовуються всі можливі засоби та форми впливу й контролю геополітичного простору одних держав іншими. При чому, такий вплив, як правило, не відповідає інтересам тих держав, на які він спрямований (в значній мірі до них можна віднести Україну). Тому, знання й розуміння положень геополітики та найважливішої її категорії – геостратегії щодо їх сучасних особливостей прояву й реалізації дозволить своєчасно напрацювати адекватні механізми захисту своїх національних інтересів.

Вихід із «підпілля» геополітики як науки, теорії й практики зовнішньої політики держав, викликав хвилю публікацій з цієї проблематики. Серед них варто виділити роботи Гаджієва К., Дергачова В., Дугіна А., Ісаєва Б., Нартова Н., Сироти Н., Сорокіна К., Тихонравова Ю., Цимбурського В., Мадіссона В., Шахова В. Безпосередньо питання геостратегії в своїх наукових дослідженнях піднімали Мехен А., Ратцель Ф., Хаусхофер К., Спайкмен Н., Бжезинський З., Корбет Дж., Проектор Д., Панарін А., Юрченко С., Храбан І., Ключко Д., Кирик В.

Мета статті полягає в тому, щоб розглянути геостратегію як практичну складову геополітики, розкрити особливості сучасної геостратегії, дослідити в яких формах використовуються державами основні засоби для її досягнення.

Для більш точного розкриття терміну «геостратегія» розглянемо поняття «геополітика». В сучасному розумінні геополітикою називають науку, що вивчає процеси, принципи і перспективи розвитку держав, регіонів, планети в цілому з урахуванням системного впливу географічних, політичних, економічних, військових, екологічних, етнічних та інших чинників, серед яких пріоритетними є державні інтереси конкретних державних утворень, що визначаються особливостями географічного простору [14, с. 59].

Коротко зупинимося на розумінні самого поняття «геостратегія». В своєму первісному значенні термін визначається як частина воєнного мистецтва, що охоплює питання теорії і практики підготовки та ведення війни [22, с. 59] тобто «стратегія» відносилась до воєнного середовища. Тому деякі дослідники у визначенні поняття «геостратегія» обмежуються лише воєнною складовою. Наприклад, А. Дугін визначає геостратегію як «воєнні аспекти геополітичного аналізу» [6, с. 902] а Т. Михайлов стверджує, що геостратегія – це «галузь практичного застосування воєнної сили за просторовими показниками» [12, с. 88]. Але більшість науковців «геостратегію» наповнюють дещо ширшим розумінням. Так, З. Бжезинський відзначає, що «геостратегія – стратегічне управління геополітичними ін-

* ад'юнкт Об'єднаного інституту при Національній академії оборони України

тересами» [1, с. 12], а В. Дергачов додає ще й «геоекономічними інтересами» [5, с. 8]. Таку тезу підтримує американський вчений Дж. Грессі, який стверджує, що «геостратегія розглядає значення природного середовища в застосуванні до розуміння проблеми економічного або політичного добробуту...» [28, р. 8.].

Інші вчені розглядають геостратегію, як обґрунтований геополітикою напрям діяльності держави на міжнародній арені [23, с. 33; 19, с. 13; 11, с. 14; 4, с. 22].

В післявоєнний період у США і Західній Європі геостратегія виступає як синонім геополітики у розв'язанні конкретних зовнішньополітичних та військово-стратегічних завдань [17, с. 100]. Схожої думки дотримується український науковець Д. Ключко, який, розглядаючи функції геополітики, доводить, що її доречніше називати геостратегією під якою він розуміє: «комплекс форм, методів, засобів здійснення геостратегічних процесів конкретними інститутами політики в межах того, чи іншого географічного простору» [10, с. 10, 92]

К. Сорокін, називає «прикладну» геополітику «геостратегією» (цю тезу підтримують багато вчених: Гаджієв К., Дергачов В., Тихонравов Ю., Ісаєв Б.) і вважає, що вона на працьовує принципові рекомендації відносно генеральної лінії курсу держави або групи держав на світовій арені [20, с. 15]. А В. Цимбурський порівнює геостратегію із «мистецтвом практичної політики» і під цим терміном розуміє «вміння перевтілювати фундаментальні геополітичні картини світу в цілі й завдання конкретного гравця, що забезпечуються ресурсами й сценаріями» [25].

В своєму науковому дослідженні С. Юрченко говорить про геостратегію «як найважливішу категорію геополітики, яка характеризує діяльність держави на міжнародній арені, що спрямована на створення, підтримання й збільшення своєї могутності за рахунок володіння найбільш сприятливим просторовим положенням та досягається за допомогою військових і невійськових засобів» [27, с. 39]. Співвідносячи геостратегію із зовнішньою політикою, як загальним курсом держави в міжнародних справах, автор відзначає, що геостратегія виступає в якості фундаментальної основи зовнішньої політики та визначає її просторові пріоритети [26, с. 75].

Таким чином, підкреслюючи взаємозв'язок категорій «геополітики» та «геостратегії», на думку українського вченого І. Храбана, поняття «геостратегія» можна тлумачити як «практичний прояв геополітики у вигляді розробок принципових рекомендацій, доктринальних, державних і міждержавних документів щодо головної лінії поведінки держави (групи держав) на міжнародній арені та безпосереднє впровадження її у життя з метою реалізації своїх національних інтересів» [24, с.32].

Наслідуючи логіку класика геополітики американського адмірала А.Мехена, можна констатувати, що геостратегія має своєю метою створювати, підтримувати та збільшувати могутність країни й тому представляє інтерес при здійсненні зовнішньої політики. Акцентуючи увагу на економічному підґрунті геополітики, він наголошував на вирішальній ролі морської могутності для утвердження зверхності країни над іншими [цит. за: 13, с. 67-73].

Викладач Оксфордського університету Дж. Корбет, розвиваючи концепцію морської геостратегії А. Мехена, «намагається пристосувати тези Клаузевіца відносно принципів сухопутної стратегії до морського простору і морської стратегії, в завдання якої входять завоювання території і комунікацій» [цит. за: 29, р.39].

В тому ж контексті висловив свою позицію геостратег доядерної епохи США Н. Спайкмен, який був прихильником застосування сили в міжнародних відносинах. „Сила, – вказував він, – в кінці кінців складає здатність вести успішну війну, і в географії лежать ключі до проблеми воєнної і політичної стратегії» [цит. за: 7, с. 55]. Судячи зі сказаного, автор вважає, що сила – необхідна складова всякого політичного порядку, тому в геост-

ратегії існує тільки один вирішальний чинник – воєнно-силовий, а дипломатія – це лише те, що забезпечує його визнання.

Німецькі геополітики Ф. Ратцель а згодом К. Хаусхофер теоретично обґрунтовують права держави в зовнішньополітичній діяльності на розширення «життєвого простору» за допомогою експансії проти інших, більш слабкіших сусідніх державних утворень і націй [цит. за: 8, с. 13; 2, с. 11].

Деякі сучасні дослідники в завданнях геостратегії держави вбачають забезпечення «прагнення до захисту своїх національних інтересів – збереження національного суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності кордонів, збереження і підвищення конкурентоспроможності національної економіки, нарощування науково-технічного потенціалу, співпраця і взаємодія з іншими суб'єктами світового процесу тощо» [16, с. 224].

Д. Ключко в своєму науковому дослідженні вказує на вирішальну роль національних інтересів в здійсненні геостратегії. Для прикладу він наводить сучасну геостратегію США, що обґрунтовує свої дії тільки категоріями експансії та балансу сил в прагненні здійснити свою гегемонію над світом. Задля цього застосовуються в першу чергу інформаційні та воєнні чинники. Він стверджує, що економіка зумовлює сучасну геополітику і як засіб її досягнення – геостратегію [10, с. 61]. На нашу думку, автор даної тези занадто абсолютизує економічну реальність в її відношенні до простору, ігноруючи географічні, демографічні, етнокультурні, релігійні та інші чинники й засоби.

«В центрі уваги геостратегії, – стверджує С. Юрченко, – знаходяться такі проблеми: вибір і обґрунтування територіальної експансії, встановлення в тих чи інших формах контролю над простором (будівництво воєнних баз, анексія, використання сфер впливу, культурної переваги, економічне домінування і т. ін.), створення альянсів і коаліцій, визначення загроз, реальних і потенційних союзників і противників» [27, с. 39].

Багато інших науковців серед головних завдань геостратегії держав сучасності відзначають також здійснення та обґрунтування експансії (в даному випадку експансія – це розширення, розповсюдження сфер впливу [9, с. 58]) та встановлення контролю над геополітичним простором (простір – це середовище, яке впливає на формування відносин між державами [19, с. 12]). Серед них: Д. Проектор [17, с. 237], В. Кирик [9, с. 79], Н. Нартов. На думку останнього, різниця лише в тому, що одні – геополітичні сильні держави або їх група – хочуть все і одразу, інші по частинах і поступово. Одні намагаються реалізувати свої державні інтереси шляхом активної експансії, а інші – повзучої. А про принципи та норми права при відстоюванні державних інтересів Н. Нартов зауважує, що, як показує практика, на перший план виступають прагматичні інтереси, які досягаються силою без врахування яких-небудь норм і принципів моралі [13, с. 37].

Що стосуються шляхів, методів та засобів досягнення геостратегічних інтересів А. Панарін зазначає, що в сучасних умовах досягнення суб'єктом міжнародних відносин поставлених цілей не обов'язково включає війну в традиційному розумінні цього слова, оскільки мова йде про «застосування більш витончених технологій руйнування противника: вестернізація та підкуп центральної еліти, захоплення етнічного сепаратизму і тотальної регіоналізації, масової моральної деградації» [15, с. 350]. А американський воєнний учений Дж. Коллінз для досягнення бажаного рівня й виду контролю над протилежною стороною допускає використання «погроз, грубої сили, побічного тиску, дипломатії, хитрощів та інших засобів» [цит. за: 10, с. 71].

Виділяючи форми контролю геополітичного простору, Н. Нартов говорить про політичний, економічний, воєнний, демографічний, комунікаційний, релігійний, інформаційно-ідеологічний, технологічний і культурно-цивілізаційний контроль. Він вказує, що ці форми, як правило, використовуються в різних поєднаннях, так як геополітичний підхід потребує врахування всіх чинників в міждержавних взаємовідносинах, на передусім геог-

рафічних, економічних, політичних, воєнних, демографічних, культурно-релігійних, етнічних [13, с. 33-34]. Тобто, це ті чинники, широкомасштабним системним впливом яких, обумовлюється геополітика держав [3, с. 113; 19, с. 7].

Н. Сирота вважає, що «зовнішньополітична діяльність держави, яка обумовлюється відповідними інтересами, реалізується наступними засобами: політичними, економічними, воєнними, пропагандистськими» [19, с. 70]. Відповідно, ці засоби можна вважати прийнятними і для геостратегії.

Архітектором сучасної геостратегії можна по праву вважати Н. Спайкмена, який виділив десять критеріїв, що визначають геополітичну могутність держави. А саме: поверхня територія, природа кордонів, кількість населення, наявність чи відсутність корисних копалин, економічний та технологічний розвиток, фінансова міць, етнічна однорідність, рівень соціальної інтеграції, політична стабільність, національний дух [цит. за: 13, с. 77]. Це ті критерії, використання яких в тих чи інших геостратегічних сценаріях дозволяє здійснювати вплив та контроль геополітичного простору інших держав.

Проведений аналіз вище викладеного матеріалу дозволяє зробити певне узагальнення й виділити наступні основні засоби, які можуть використовувати держави для реалізації своєї геостратегії: географічні, історичні, політичні, економічні, інформаційні, воєнні, демографічні, етнічно-культурні, релігійні. Крім того, засоби використовуються в тих чи інших формах, тобто способах, прийомах досягнення бажаного.

Коротко розглянемо в яких формах використовуються основні засоби державами (коаліціями) для реалізації своєї геостратегії:

1. Географічні.

Географічне положення, природні ресурси держави реалізуються у таких формах: використання географічного розташування держави щодо належності до тих чи інших регіонів, до комунікацій, шляхів транспортування (особливо енергоносіїв); використання природних ресурсів як товарної експансії, шантаж по відношенню до сировиннозалежних держав тощо.

2. Історичні.

Багата історична спадщина реалізується у таких формах: використання історичних подій, фактів, документів для обґрунтування сучасних експансіоністських намірів та для втручання у внутрішні справи інших держав; висвітлення суперечностей між історичними документами та намагання перегляду їх положень через міжнародні судові органи; ставлення під сумнів легітимність підписаних документів в минулому; призупинення виконання історичних домовленостей в односторонньому порядку тощо.

3. Політичні.

Розвиток політичної системи держави та її політична «вага» на світовій арені, дипломатія використовуються у таких формах: проведення переговорів, візитів, спеціальних конференцій і нарад з метою поширення впливу держави на простір інших акторів та обмеження їх суверенітету за допомогою підписання договорів, хартій, залучення до членства в союзах, міжнародних організаціях, блоках; політичний тиск (погрози введення санкцій, ультиматуми та ін); підкуп центральної еліти; підтримка сепаратистських рухів; тероризм як крайній прояв політичної боротьби; дроблення держав, їх регіоналізація; палацові та державні перевороти; спроби відкликати підписи своєї сторони під міжнародними договорами, резолюціями і т. ін. або затягування (відмова) їх ратифікації парламентом держави і т. ін.

4. Економічні.

Держава із розвинутою економікою використовує такі форми впливу й контролю геополітичного простору: створення в інших країнах координаційних, моніторингових та інших представництв, відкриття філій міжнародних економічних, фінансових організа-

цій, інформаційних аналітичних центрів, сумісних підприємств; будівництво на території інших країн промислових об'єктів і об'єктів інфраструктури, постачання їм устаткування (особливо важливо без надання можливості їх обслуговування самостійно, тобто без допомоги тієї країни, що буде чи постачає) та запасних частин; навчання для них кадрів з різних галузей економіки; режим сприяння торгівлі або навпаки, протекціоністські заходи, ембарго, економічне квотування, санкції, економічна блокада, торгівельна війна; укладення довгострокових договорів, або згортання програм співпраці та інших економічних зв'язків; припинення науково-технічного співробітництва; закриття повітряних наземних та морських кордонів; ввезення капіталу (для скупівлі комунікацій, підприємств, організацій, акціонерних товариств, що виробляють продукцію державного значення та придбання у власність засобів масової інформації), або його вивіз; концесія на розробку родовищ корисних копалин, посередництво у доставці енергетичних ресурсів; кредитування (і як наслідок у випадку заборгованості отримання власності або ексклюзивних прав на видобуток і переробку ресурсів у країнах-кредиторах у залік боргу), або навпаки, відмова у наданні кредитів, запозичень, інвестуванні; завдяки розвитку інформаційно-комунікаційних технологій ведення «мережевої» війни (хакерство, впровадження вірусів), контроль за виробництвом і реалізацією програмного продукту тощо.

5. Інформаційні.

Розвинуті інформаційні технології держав дозволяють здійснювати інформаційно-психологічний вплив на геополітичного супротивника у таких формах: проведення психологічних операцій спрямованих на розпалювання національної ворожнечі, націоналістичних і інших дестабілізуючих настроїв, дискредитацію керівників держави та підірив довіри до структур влади; створення і поширення міфів, як з позитивним, так і з негативним змістом; інформаційна диверсія; впровадження ментальних цінностей, зразків культури, мистецтва держави-експансіоніста в масову свідомість держави-реципієнта, активне розповсюдження відео- і аудіо-продукції; намагання переорієнтувати освітні системи і наукові напрями конкретної країни на цінності іншої тощо.

6. Демографічні.

Кількість та якість народонаселення (рівень освіти та виробничої кваліфікації, показники фізичного здоров'я, вікова структура населення) може слугувати ментальним обґрунтуванням геополітичного розширення й використовуватися у таких формах: міграції, силового захоплення фізичного простору сусідніх держав вищою ступеню якого є демографічна агресія (незаконне проникнення одного етносу на територію проживання іншого, що здійснюється у формі економічного й адміністративного закріплення); стимулювання «відпливу розумів», тобто від'їзд висококваліфікованих фахівців на постійну роботу і проживання у інші країни тощо. При чому мігранти нерідко стають провідниками геополітичних ідей матричних держав або етносів і чим більший приплив висококваліфікованих фахівців-мігрантів, тим потужніший геополітичний вплив країни-донора у «тілі» країни реципієнта.

7. Етнічно-культурні.

Держава-експансіоніст встановлює вплив і контроль над народами, з якими має спільне етнічне походження, споріднену мову, культуру та які проживають у інших країнах в таких формах: проведення із залученням їх представників форумів, конференцій, з'їздів, спільних культурних, мистецьких заходів, поширення радіомовлення, телебачення, друкованих видань на місця їх компактного проживання; заохочення до створення здобутків літератури й мистецтва цих народів на її цінностях; навчання їх національних кадрів у своїх навчальних закладах; переклад національної писемності на свій алфавіт; відстоювання та захист їх інтересів на загалі світової спільноти. Крім того, наявність таких меншин дозволяє впливати на ситуацію в країні, в якій вони проживають через їх внут-

рішньополітичну діяльність, настрої, тиск на керівництво держави щодо надання їм додаткових прав та свобод, звинувачення владних структур в їх пригніченні, що виступає обґрунтуванням застосування силових засобів, публічна або прихована підтримка (правова, матеріальна, фінансова, зброєю та військовою технікою) та стимулювання й підтримка тих чи інших прагнень цих народів (включно сепаратистських) тощо.

8. Релігійні.

Релігія використовується, в значній мірі, в тих самих формах, що і етнічно-культурний засіб, крім того, можна додати такі способи: місіонерство, релігійні дії (хрестові походи, джихад), навчання священнослужителів, будівництво храмів тощо.

9. Воєнні.

Воєнний потенціал держави використовується у таких формах: безпосереднє застосування військової сили (війна, збройний конфлікт, блокада) або погроза її застосувати; проведення «планових» і надзвичайних військових навчань у безпосередній близькості від кордонів геополітичного суперника або в спірному регіоні, маневри сухопутних військових підрозділів, літальних апаратів, військових кораблів і підводних човнів у стратегічно важливих регіонах, випробування нових видів зброї, розміщення військових баз і засобів електронної розвідки, активна діяльність спецслужб тощо.

Безумовно, перерахувати всі засоби, які використовуються в геостратегії та форми їх реалізації дуже складно, адже вони мають властивість змінюватися, розширюватися в залежності як від історичного періоду та розвитку політичних й економічних систем загалом, так і від умов кожної конкретної ситуації зокрема.

Багато вчених-геополітиків хотіли б бачити час, коли на зміну воєнної чи іншої сили в геополітику прийдуть гуманні форми, не пов'язані з насильством. Серед них С. Юрченко, який переконаний, що «в нинішніх умовах в боротьбі за контроль над простором основним вектором процесу постійної модернізації й диверсифікації способів і методів його здійснення є рух від застосування «жорсткої сили» (воєнний компонент, прямий контроль над територією і т. д.) до все більшому застосуванню «м'якої сили» (економічний, культурний, інформаційний компоненти і т. ін.)» [27, с. 348]. Безумовно, сьогодні застосування економічних, фінансових форм за ефективністю не поступається військовому. Але останні події в Іраку, Афганістані, Грузії переконують нас в тому, що на даний час воєнна сила залишається вагомим складовою в реалізації своєї геостратегії провідними державами світу. Загалом, в тому чи іншому випадку передбачається силовий тиск. Варто лише зазначити, що засоби та методи застосування сили в сучасних умовах набули більш цивілізованих форм [10, с. 71].

Висновки.

Геостратегія виступає в якості фундаментальної основи зовнішньої політики держави й вирішує питання щодо напрацювання головної лінії поведінки держави на міжнародній арені та безпосереднього впровадження її у життя з метою реалізації своїх національних інтересів. На даний час, геостратегічний курс провідних держав характеризується певними експансіоністськими проявами (особливо в економічній та інформаційній сферах) й прагненням встановлення контролю над геополітичним простором інших країн. При чому, чинник воєнної сили залишається вагомим аргументом в сучасних міжнародних відносинах.

Геостратегія держави реалізується такими основними засобами: географічними, історичними, політичними, економічними, інформаційними, воєнними, демографічними, етнічно-культурними, релігійними, які застосовуються в тих чи інших формах.

У майбутньому, в зв'язку з вичерпаністю природних ресурсів (особливо нафти, прісної води), ростом населення Землі й необхідністю забезпечувати його зростаючі потреби в харчуванні та комфорті, стрімким розвитком інформаційних технологій, зовнішньопо-

літична діяльність із врахуванням адекватних геостратегічних положень буде необхідною умовою геополітичного виживання держави. Тому удосконалення існуючих та напрацювання нових методів і форм виявлення й протидії зовнішнім загрозам та викликам національним інтересам України, підготовка ефективних механізмів захисту від геополітичної експансії більш вагомих акторів на науковій основі повинно стати пріоритетом діяльності всіх суб'єктів забезпечення національної безпеки нашої країни.

Література

1. Бжезинський З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Международные отношения, 1999. – 256 с.
2. Гаджиев К. Геополитика. – М.: Международные отношения, 1997. – 384 с.
3. Геополитика / Баришполец В., Баришполец Д., Манилов В.; под общей редакцией Манилова В. – М.: Терра-Книжный клуб, 2002. – 624 с.
4. Геополітика: Підручник / Кудряченко А., Рудич Ф., Храмов В. – К.: МАУП, 2004. – 296 с.
5. Дергачев В. Геополитика. – К.: ВИРА-Р, 2000. – 448с.
6. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить пространством. – 3-е изд., дополн. – М.: «АРКТОГЕЯ-центр», 1999. – 928 с.
7. Желтов В. Геополитика: Учеб. пособие. – Кемерово: Б.и., 2001. – 169 с.
8. Исаев Б. Геополитика: Учебное пособие. – СПб.: «Питер», 2006. – 384 с.
9. Кирик В. Геополітична експансія як державотворчий макропроцес: Дис. на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук: 23.00.02; - Захищена 14.12.2007; Затв. 09.04.2008. – К., 2007. – 208 с. – Бібліограф.: с. 188-208.
10. Ключко Д. Геостратегічна дилема України: теоретико-методологічний аналіз та інституціональні рішення: Дисертація на здобуття кандидата політичних наук: 23.00.02; - Захищена 09.12.2005; Затв. 11.05.2006. – Х., 2005. – 203 с. – Бібліограф.: с. 191-203.
11. Мадіссон В., Шахов В. Сучасна українська геополітика: Навчальний посібник. – К.: «Либідь», 2003. – 176 с.
12. Михайлов Т. Эволюция геополитических идей. – М.: Издательство «Весь мир», 1999. – 184 с.
13. Нартов Н. Геополітика: Учебник для вузов / Под ред. проф. В.Староверова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ- ДАНА, Единство, 2004. – 544 с.
14. Основы геополітики: навчальний посібник / Чирко В., Вашутін О., Позднишев Є. – К.: МО України, 1998. – 68 с.
15. Панарин А. Реванш истории: российская стратегическая инициатива в XXI веке. М.: Издательская корпорация «Лотос», 1998. – 392 с.
16. Політична географія і геополітика: навчальний посібник/ Яценко Б.П., Стафійчук В.І., Брайчевський Ю.С. та ін. – К.: Либідь, 2007. – 255с.
17. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.Горбатенко; За ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна, В. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
18. Проэктор Д. Мировые войны и судьбы человечества. – М.: Мысль, 1986. – 318 с.
19. Сирота Н. Геополитика: Краткий курс. – СПб.: Питер, 2006. – 176 с.
20. Сорокин К. Геополитика современности и геостратегия России. – М.: Международные отношения, 1996. – 168 с.
21. Стойкерс Р. Теоретическая панорама геополитики // Элементы. – 1992. – №1. – С. 2-8.

22. Стратегічне управління військово-технічним співробітництвом в інтересах забезпечення воєнної безпеки України: Монографія. Бегма В., Загорка О., Косевцов В., Шемаєв В. / Під заг. ред. Руснака І. – К.: ІПНБ, НАОУ, 2005. – 228 с.
23. Тихонравов Ю. Геополитика: Учебное пособие. – М.: ЗАО «Бизнес-школа Интел-Синтез», 1998. – 368 с.
24. Храбан І. Конфігурація європейської безпеки в контексті реалізації національних інтересів України (воєнно-політичний аспект): Дис. на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук: 21.01.01; – Захищена 23.04.2008; Затв. 02.07.2008. – К., 2008. – 462 с.: Бібліограф.: с. 421-462.
25. Цымбурский В. Геополитика как мировидение и род занятий/ Режим доступу: <http://www.archipelag.ru/geopolitics/osnovi/interpr/profession/>.
26. Юрченко С. Геополітика і геостратегія США: походження та сутність понять: Зб. наук. пр. Інституту світової економіки і міжнародних відносин. – Київ: Інститут світової економіки і міжнародних відносин, 2001. – Випуск 15. – С. 72-77.
27. Юрченко С. Геостратегія США в процесі становлення глобальної держави: Дис. на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук: 23.00.04; – Захищена 26.09.2001; Затв. 13.02.2002. – Сімферополь, 2001. – 430 с. – Бібліограф.: с. 374-430.
28. Gresse G.B. Asia's Lands and Peoples. – N.Y.: McGraw – Hill, 1994. – 357 p.
29. Lorot P., Trual F. La geopolitique. – P., 1997. – 468 p.